



Antik Dönemde Kent ve Doğa Etkileşimi: Priene Antik Kenti Örneği¹

Sezin Gizem IŞIKLI²

ÖZ

İnsan dünyada var olmaya başladığından günümüze değin çeşitli yaşam formları içinde doğayla etkileşim halinde olmuştur. Göçebe yaşam tarzının ardından yerleşik yaşam düzenine geçilmiş; antik dönemde kurulan kentler ile insanlar kent formu içinde yaşamlarını sürdürmüştür. Yerleşik düzene geçilmeden önce barınma, beslenme gibi temel ihtiyaçlar için ilişkilendirilen doğanın etkisi kent yaşamında süregelen temel ihtiyaçların yanı sıra ekonomi ve ulaşımın gelişiminde de önemli bir rol oynamıştır. Türkiye’de Aydın ilinin Söke ilçesinin Güllübahçe kasabasında bulunan Priene Antik Kenti Menderes Irmağı Vadisi’nde, Samsun Dağı’nın güney yamacında konumlanmıştır. Menderes Nehri’nin taşıdığı alüvyonlar sebebiyle denizden uzaklaşan kent iki kez kurulmuş, kentin kurulan her iki formunda da yaşam doğal kaynakların çevresinde ilerlemiştir. Bu çalışmada literatür taraması yöntemiyle kent ve doğa etkileşimi kavramsal çerçevede ve tarihsel arka plan üzerinden ele alınmaktadır ve konu; içeriği, boyutları ve hususiyetleri ile antik dönemde Priene Antik Kenti örneği üzerinden değerlendirilecektir. Çalışmada Priene Antik Kenti’nin doğayla ilişkisinin kent ve doğa etkileşimi çerçevesinde ortaya konulması ve bu doğrultuda literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kent, Doğa, Priene Antik Kenti

City And Nature Interactions in Ancient Period: Example Of Priene Ancient City

ABSTRACT

Since humans started to exist in the world, they have been interacting with nature in various life forms until today. Following the nomadic lifestyle, the settled life order was initiated; cities and people established in the ancient period continued their lives in the city form. The effect of nature, associated with basic needs such as shelter and nutrition before moving to the established order, played an important role in the development of economy and transportation as well as the ongoing basic needs in urban life. Turkey Menderes River Valley in the ancient city of Priene by Güllübahçe located in the town of Söke district of Aydın province, is located on the southern slopes of Mount Samsun. The city, which has moved away from the sea due to the alluviums carried by the Menderes River, has been established twice, and life has progressed around natural resources in both forms of the city. In this study, the interaction of city and nature is handled within the conceptual framework and historical background by using the literature review method. The content, dimensions and characteristics of the city-nature interactive relationship and the ancient city of Priene will be evaluated in the ancient period. In the study, it is expected that Priene Ancient City's relationship with nature will be revealed within the framework of city and nature interaction and will contribute to the literature.

Keywords: City, Nature, Priene Ancient City

¹ Bu çalışma, Sezin Gizem Işıklı’nın Doç. Dr. Aynur Atmaca Can danışmanlığında yürütülen yüksek lisans tezinden üretilmiştir. ² Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Yerel Yönetimler ve Kent Politikaları Bölümü, sezinisikli2@gmail.com, ORCID 0000-0002-6940-2214

Giriş

Tarih öncesi dönemden günümüze dek insan doğa ile etkileşimini sürdürdüğü bir yaşam formu içerisinde. Konar göçer şekilde yaşayan insan toplulukları zaman periyotları süresince çeşitli kademelerden geçerek kent düzeninde yerleşimler oluşturmaya başlamıştır. İnsanın başlarda göçebe düzende yaşayışını, başka yerleşim alanlarına ne zaman taşınacağını belirleyen doğadır. Toprağın verimsizleşmesi sonucu gerekli besinlerin elde edilemeyişi yaşayanları besinlerini daha rahat sağlayabilecekleri verimli topraklara doğru hareket etmeye yönlendirmiştir (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). Tarih öncesi dönemde hayvanları evcilleştiren, bitkilerden besin sağlayan, çeşitli barınaklar inşa eden, madenleri işleyen, basit ulaşım araçları icat eden topluluklar ekonomik, kültürel ve sosyal gelişimleri ile kent yaşamına zemin hazırlamıştır (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). Kentlerin kurulacağı alanlar belirlenirken bölgenin doğal yapısı, ticari imkanları ve stratejik durumu göz önünde bulundurulmuştur (Wycherley, 2011).

Dor işgali sebebiyle Yunan topraklarından Batı Anadolu'ya göç etmek durumunda kalan İyonlar, göç ettikleri bölgelerde kendi kentlerini kurmaya başlamışlardır (Bozkurt, 2002). Büyük Menderes Vadisi antik limanlara sahip kentlere ev sahipliği yapmıştır (Brückner, 2019). Menderes Irmağı'nın yanında bulunan, tahmini olarak dört bin kişilik bir nüfusa sahip Priene bir tepenin kenarındaki teraslar üzerine inşa edilmiş, önemli bir liman kentidir (Al-Sabbagh & Gorgees, 2019). Kentin ilk yerleşim merkezi tam olarak saptanamasa da Panainion Birliği'ne üye olan on iki İyon kentinden biri olduğu bilinmektedir (Strutz, 2013). Tarihi belgeler iki defa kurulan yerleşimin ikinci kez milattan sonra 350 yılında kurulduğuna işaret etmektedir. İlk kuruluşundan itibaren doğa ile önemli ölçüde etkileşimde olan, tarihinde çeşitli devletlerin egemenliği altına giren Priene'nin konumu sebebiyle zamanla siltasyona uğrayan limanları önemini kaybetmiş ve ekonomik faaliyetlerinin durması sonucu yerleşim terk edilmiştir (Brückner, 2019). Bu çalışmada antik dönemde kent ve doğa etkileşimi konusu Priene Antik Kenti örneği üzerinden kentin varlığını sürdürdüğü dönem içerisinde tarihi, sosyal, ekonomik, mimari, kültürel, bilimsel açılarından ele alınacaktır.

Yöntem

Bu çalışmada literatür taraması yöntemine başvurulmuş kent ve doğa kavramları arasındaki ilişki, kent ve doğa arasında kurulan etkileşim tarihsel boyutlar ve kavramsal yapılar üzerinden incelenmiştir. Çalışma antik dönem kentlerinin doğa ile ilişki formları temelinde olup çalışmada Priene Antik Kenti örneği üzerinden değerlendirme ve analizler yapılmıştır.

Bulgular

Tarih öncesi dönemlerden itibaren insan doğa ile ilişki içinde olmuştur. Kentlerin kurulmasından önce konar göçer bir yaşam süren insanların yaşam şartlarını belirleyen de doğa olmuştur (Tuna, Mağaradan kente Anadolu'nun eski yerleşim yerleri, 2000). Yerleşimler ve bu bölgelerde ortaya çıkan kültürler; doğal kaynaklar, toprak yapısı, iklim ve çevre şartları, su kaynakları, bölgede yetiştirilebilen ürünler gibi doğa temelli niteliklerle uyum içerisinde (Childe, Toplumsal evrim, 1994). İnsanın gelişimi ve yaşayış tarzındaki değişimler sonucunda İlk Çağ'da kentlerde yaşamlar artmıştır; bu dönemden sonra insan ve doğa ilişkisi kent çerçevesinde çeşitli boyutlarda incelenebilmektedir. Antik dönemde kurulmuş olan Priene'nin gelişimi, sosyal durumu, mimarisi, ekonomisi, kültürü, savunma sistemi ve yerleşim alanı işlevini yitirmesi süreci bulunduğu coğrafya ve doğa şartları ile doğrudan etkileşim içerisinde.

Antik Dönemde Kent ve Doğa Etkileşimi

Dünyada yaşamaya başlayan ilk insan toplulukları doğanın sunduğu doğal sığınaklar olan mağaralarda yaşamaya başlamıştır. Gündelik hayat hakkında bir pratiğe sahip olmayan bu insanlar doğadan elde ettikleri taşlar sayesinde basit aletler yaparak bazı ihtiyaçlarına çözüm

bulmuşlardır (Sevin, Başlangıçtan Perslere kadar Anadolu arkeolojisi, 2003). Arkeolojik buluntular ışığında, yazılı kaynaklar ve yapısal kalıntıların bulunmadığı dönemlerde insanların yiyecek ve içecek elde edebilecekleri bereketli su kaynaklarının, korunaklı dağ yamaçlarının çevresinde konakladığı görülmektedir (Mumford, 2007). Türkiye'nin İstanbul şehrinde Başakşehir'e bağlı bulunan Yarımburgaz Mağarası ilk insanların doğa ile etkileşimine örnek oluşturmaktadır. Mağarada hayvan kemiklerinden yapılmış alet bulgularına rastlanmış, güneşin mağaranın arka bölümlerine dahi girebildiği tespit edilmiştir (Tuna, Mağaradan kente Anadolu'nun eski yerleşim yerleri, 2000). Günümüzde Türkiye'nin Konya şehrinde bulunan Çatalhöyük'te antik dönem öncesinde yaşayan insanlar tarım ve hayvancılığın yanı sıra maden kaynaklarını kullanmış ve doğal camın ticaretini yaparak ekonomilerini güçlendirmiştir (Tuna, Mağaradan kente Anadolu'nun eski yerleşim yerleri, 2000). Gordon Childe ateşin bulunmasını insan ve doğa etkileşimi açısından önemli bir dönüm noktası olarak açıklar. Childe'a göre insanın ateşin keşfi ile ısınma ve aydınlanma gereksinimi büyük ölçüde giderilirken; ateşin kullanılmasıyla yanabilen doğal unsurların gözlemlenmesi doğa üzerinde kontrol kurulabileceği algısının başlamasına sebep olmuştur (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). Bir diğer yandan ateşin bulunmasının yine doğa temelli olduğu, bir doğal olay sonucu ortaya çıkan alevlerin farkına varılmasının ardından geliştirildiği düşünülmektedir (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). İlerleyen zamanda doğadan elde edilen madenlerin işlenmesi ve kullanımı geliştirilmiş, bu gelişimin yarattığı büyük değişimler döneme Tunç Çağı adının verilmesine sebep olmuştur (Tuna, Mağaradan kente Anadolu'nun eski yerleşim yerleri, 2000). Neolitik Çağ'da ise bitkiler ve hayvanlar üretim düzeyinde insan kontrolüne geçmeye başlamıştır (Gates, 2015). Erken Neolitik dönemde doğada bulunan kilin şekillendirilmesi ile kullanışlı mutfak aletleri yapılmaya başlanmıştır (Sevin, Başlangıçtan Perslere kadar Anadolu arkeolojisi, 2003). İlk Tunç Çağı'nda bölgelerin kültürel nitelikleri doğal sınırlar çerçevesinde belirlenmiş; Demir Çağı'nda ülkelerin sınırlarını oluşturan doğal yüzey şekilleri olmuştur (Sevin, Başlangıçtan Perslere kadar Anadolu arkeolojisi, 2003). İnsanların göçebe yaşamdan yerleşik düzene geçişi doğanın şartlarına göre kendilerine uygun geçici yaşam alanı aramaları yerine doğa üzerinde kontrol sağlamaya başlamaları sürecinin bir sonucudur. Barınma, beslenme ve korunma ihtiyaçlarının karşılanması için sürekli yer değiştirme eylemi tarım ve hayvancılığın gelişmesi ile yerini düzenli yerleşimlere bırakmıştır. Köylerin kurulması ile insan gereksinimlerini kendinin karşılayabileceği üretici bir konuma gelmiştir (Sevin, Başlangıçtan Perslere kadar Anadolu arkeolojisi, 2003). Kente geçiş aşaması sayılan köy düzenlerinin verimli tarlalar ve bahçeler yakınında kurulduğu belirlenmiştir (Mumford, 2007). Besin yelpazesinin çeşitlenmesi, belirli yörelerdeki ağaçların ve toprağın lezzetli yiyecekler sunması sonucu bu yörelerde yaşayan insanlar kalıcı bir düzene geçmişlerdir (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). Tarih boyunca yerleşim alanlarının bulunduğu bölgelerin topoğrafik özellikleri savunma sistemlerini etkilemiştir. Örneğin Hattuşa'da savunma sistemlerinin içine doğal engeller dahil edilmiş, kent dönemin en iyi savunma düzenlerinden birine sahip olmuştur (Tuna, Mağaradan kente Anadolu'nun eski yerleşim yerleri, 2000). Antik Mısır'da kentlerin hem dağ hem deniz hem de çölle çevrili bir yapıya sahip olması bölgeye doğal bir savunma sistemi avantajı yaratmıştır (Mumford, 2007). Günümüzde Yunanistan'da bulunan Andros Adası'ndaki Zagora kasabası antik dönemde suya erişimi zorlu bir noktada olsa da doğal bir savunma sisteminin bulunması sebebiyle Ege'nin yüksek bir noktasında kurulmuş; fakat sonrasında toprağın tarıma imkan sağlamaması sebebiyle terk edilmiştir (Gates, 2015).

Su, kentlerin tabiat ile ilişkisini pek çok boyutta açıklamamıza yarayan önemli öğelerden biridir. Antik Yakınoğu'da bulunan Ceriko yerleşimindeki araştırmalar buranın ilk düzenli konaklama alanlarında biri olduğunun delillerini sunmaktadır; insanları bu bölgeye yerleşmeye iten faktörün bir pınar olduğu düşünülmektedir (Gates, 2015). Pınarlar zengin bir su kaynağı sayılmaktadır. Bir diğer Yakın Doğu kenti olan Uruk'ta da su üzerinden ulaşımın sağlanacağı kanalların mevcut oluşu ekonomiyi güçlendirmiştir (Gates, 2015). Antik Çağ'da karşılaşılan su bulma güçlüğü sebebiyle kentlerde sarnıçlar inşa edilmiştir (Fidan, 2016). Bazı bölgelerde su kıtlığının yaşanması insanların sağlıklarını etkilenmiş ve ortaya çıkan hastalıklar ölümlere sebep olmuştur.

Temiz suya erişim için düzenlenen su taşıma yolları insanların daha sağlıklı bir şekilde yaşayabilmesini ve ölüm oranlarının düşüşünü sağlamıştır (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). Antik dönemde kent mekanındaki yapıların doğal kaynakların kullanımını kolaylaştırma yönünde geliştirilmesi insan yaşamını kolaylaştırmış ve insan ömrünü etkilemiştir. Diğer bir yandan hijyen dışında antik dönemde şifa bulmak için de suların kullanıldığı görülmektedir. Doğal kaynak suları, insanların sağlıklı kalma ihtiyaçlarına bir çözüm olmuş; bu çerçevede doğal suların kullanıldığı hamamlar ve kaplıcalar hizmet vermeye başlamıştır (Mumford, 2007). Yeraltından çıkan suların insan vücudunu şifalandığına olan inanç, bu kaynaklara sahip kentlerin antik dönemde ön plana çıkmasına ve bu mekanlarda turizmin gelişmesine de olanak sağlamıştır. Doğanın bir bileşeni olan su, antik dönem insanları için çok önemli ve saygın bir yere sahip bir unsurdur. Örneğin; Hellas kentinde suyun sınırlı olması ve temel ihtiyaçların giderilmesinde önemli bir yere sahip olması sebebiyle çeşme ve pınarlara büyük bir saygı duyulmuştur (Wycherley, 2011). Kentlerde suyla ilişkilendirilen tanrıların tapınım alanlarının bulunması, pek çok su kaynağının yerel, mitolojik tanrıların olması da antik dönem kentlerinde suyun önemini örnekler niteliktedir. Doğal su kaynakları çevresinde süregelen yaşantılar bu kaynakların daha uzak bölgelere ulaşım sağlamak için kullanılabilmesi fikrini doğurmuştur. Uygarlıklar için hayati öneme sahip su, sosyal yaşamı da etkilemiştir. Su kanalları gibi doğanın insan eliyle üretilen bir sisteme dahil olduğu alanların sürdürülebilir olması ve temizliğinin sağlanması için ilerleyen dönemlerde çeşitli işler çıkmış; bu işlerin yerine getirilmesi için memuriyet alanları düzenlenmiştir (Childe, Kendini yaratan insan, 2001).

Toprak, insanın yaşamını sürdürebilmesi için her zaman çok mühim bir unsur olmuştur. İlk dönemlerde insan toprağa ait bir varlık olarak görülürken; doğa üzerinde denetimin kurulması ile aslında insanın kendini toprağın sahibi olarak görmesi durumu baş göstermiş ve bunun sonucunda mülkiyet kavramı ortaya çıkmıştır (Mumford, 2007). Mezopotamya bölgesindeki verimli topraklar ve tarım arazileri çevresinde birbirlerinden ayrı toplulukların yaşamaları sonucu doğal kaynakların kullanımı üzerine anlaşmazlıklar ve bu kaynaklar üzerinde hak talep etme konusunda tartışmalar süregelmiştir; değerli topraklar üzerinde kurulmuş topluluklar diğer toplumların ihtiyaçları ve talepleri doğrultusunda bu topraklardan elde edilen değerli malların üretimini arttırmış ve ticaretlerine başlamıştır (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). Hellen kentlerinde her zaman toprak yaşamın çok önemli bir parçası olmuş, verimli arazilerde üretilen ürünler zamanla zenginleşmiştir (Wycherley, 2011). Bir kentteki toprağın verimsizliği kentin ekonomisini de kötü etkilemiştir. Örneğin; Atina'da ihtiyaç duyulan tahılın yarısından fazlası kendi topraklarında üretilemediği için başka kentlerden alınmak durumunda kalmıştır (Sennett, 2018). Bu durum, kentin doğal koşullarının bölgenin siyasi ve sosyal konumlarını da etkilediğini göstermektedir; çünkü ekonomik ilişkiler doğrudan diğer bölgelerle kurulan siyasi ve sosyal ilişkilerin de boyutlarını belirlemektedir.

İklim ve yeryüzü şekilleri kentlere etki eden diğer doğal faktörler arasındadır. Ege Bölgesi'nin engebeli yapısı sebebiyle ulaşımında güçlükler yaşanmış, değişen iklim şartları deniz üzerinden ulaşımı da olumsuz etkilemiştir (Mumford, 2007). Bölgedeki dağlık yapılar denizden uzak kurulan yaşam alanları ile ticaretin yapılacağı limanlar arasındaki etkileşimi güçleştirmiştir. Dönemin teknolojik şartları da göz önüne alındığında zahmetli ve uzun sürede gerçekleştirilen ulaşım faaliyetleri kent yaşamında ticareti olumsuz yönden etkilemiştir. Bir diğer yandan, Ege'deki kentler bölgenin engebeli arazisi ve dağların ulaşımı güçleştiren konumu sebebiyle komşuluk ilişkisi kuramamıştır (Wycherley, 2011). Deniz ticaretinin artmaya başlaması ile içlerde kalan ve limana sahip olmayan kentlerin ekonomilerinin genişlemesi için kıyıya yakın konumlara gereksinimleri olmuş ve liman kentleri kurulmuştur (Wycherley, 2011).

İnsanlar zamanla doğal mekan olarak adlandırılan, doğada yaşama pratiklerini içeren alanlardan uzaklaşarak çeşitli malzemeler ile oluşturdukları, sınırları bulunan mimari mekan olarak tanımladığımız alanlarda yaşamaya başlamıştır (Can, 2003). Doğanın insan yaşamına etkileri mimari alanını etkilemiştir. İnsan, bulunduğu mekanları kendi gereksinimleri doğrultusunda

değiştirmekte ve kendine uygun hale getirmektedir (Can, 2003). Kentlerin yalçın noktalarında yağmur sularının rahatça akabilmesi için taş döşenmesi gerekmiştir (Wycherley, 2011). Bir diğer yandan, mekan tasarımları yapılırken hava şartlarının göz önüne alındığı antik dönem kentlerinden sıklıkla görülmektedir. Örneğin; Yunan kentlerinde stoa isimli mimari yapılar inşa edilmiştir. Ön tarafında sütunlar, arka tarafında duvar bulunan bu çatıya sahip mekan (Gates, 2015) sıcak havalarda insanların güneşten kaçmalarını ve kötü hava şartlarında sığınmalarını sağlamıştır (Wycherley, 2011). Doğa olaylarına müdahale edemeyen insan, kent yapılarını doğaya uyumlu hale getirerek kendini koruma yolları geliştirmeye çalışmıştır.



Priene Kutsal Stoa (Wycherley, 2011)

İnsan hayatında tabiatın tesirlerinin tespit edilmesi bilimin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Örneğin; Nil Nehri bölgesinde taşkınlar belli zamanlarda yaşanmaktadır. Burada yaşayan topluluklar çeşitli hesaplamalar ile tarım için kritik zamanları belirlemiş, hava durumuna göre mevsim olarak adlandırılan yıllık zaman periyotları fark etmiştir (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). Antik dönem kentlilerinin doğayı takibiyle ulaştığı bu bilgi, binlerce yıllık yolculuğuyla günümüze dek ulaşmıştır. Mısır'da yaşayan halk Nil'in yıllık taşkınlarına bir kutsallık atfetmiştir (Gates, 2015). Antik dönem kentinin doğayla ilişkisinin getirdiği bilimsel araştırmalar Mezopotamya gibi Ege'de de sıklıkla görülmektedir. Atina'da köy yerleşimlerinde yaşanırken düzenlenen şenliklerin vakti mevsim değişimleri gibi doğal olaylarla bağlantılı olmuştur (Sennett, 2018). Bununla birlikte Adonia adı verilen şenliklerde tarım ile alakalı çeşitli ritüeller gerçekleştirilmiştir (Sennett, 2018). Tarih öncesi ve antik dönemde yaşayanlardan günümüze ulaşan resimler bu dönemlerde doğaya ne ölçüde saygı duyulduğunu insan doğa etkileşiminin hayatın bir parçası olduğunu bizlere göstermektedir. Tapınaklarda ve çeşitli binaların duvarlarında bulunan resimlerde genelde o dönemde önemli olan hayvan ve bitkilerin figürlerine rastlanmaktadır (Gates, 2015).

Priene Antik Kenti



(Tuna, Kentten imparatorluğa: Anadolu'nun eski yerleşim yerleri, 2002)

Kentin isminin bazı kaynaklarca Luwi – Pelasgos dilinde hisar sözcüğü anlamına gelen Pura - Pria ile yöresi anlamında olan wana – ana eklentisinden meydana gelerek “Hisar Yurdu” manasına geldiği belirtilmektedir (İbci, 2017). Bir diğer varsayım Girit adaları olan Priansos ve Prisos’un Priene ismi ile bağlantılı olduğudur (Yaldız, 2002). İzmir’in antik adı olan Symrna gibi kentin isminin bir kraliçeye ait olduğu tahmini de yapılmaktadır (Yaldız, 2002). Priene kentine bazı kaynaklar tarafından “Anadolu’nun Pompeisi” tanımlanmasında bulunulmuştur (Yaldız, 2002). İyi muhafaza edilmiş arkeolojik kalıntılara sahip Priene Küçük Asya’da bulunan ufak bir Hellen kenti özelliğindedir (Lampros, 1969).

Anadolu’da kurulan medeniyetler bölgenin doğal yapısının bir neticesi olarak çeşitlenmiştir (Sevin, Başlangıçtan Perslere kadar Anadolu arkeolojisi, 2003). Priene arkeolojik alanında kazılar on dokuzuncu yüzyılın sonlarında başlasa da kentin 1673 yılında İngiliz bir tüccar tarafından bulunduğu bilinmektedir (Kleopatra, 2016). Ege’de gerçekleşen göç dalgasında İyonlar günümüzdeki Aydın ve İzmir çevresinde konumlanan yerleşimler oluşturarak 12 İyon kentini kurmuşlardır, bu on iki kentten biri de Priene’dir (Akurgal, 2005). Hellenlerin kurduğu İyon kentlerinin önemli bir özelliği denize yakın olmaları ve bazılarının birden fazla limana sahip olmasıdır; kentlerde hem denizciliğin hem de karadan ve denizden gelebilecek saldırılara karşı savunma sistemlerinin geliştiği görülmektedir (Akurgal, 2005). İyonya bölgesindeki Priene kenti Didyma, Ephesos, Magnesia, Miletos ve Symrna kentleri ile Antik Çağ’da yakın ilişki içerisinde olmuştur (aktaran Seyhan, 2010, Tablo 1). İzmir şehrine 130 kilometre uzaklıkta bulunan Priene’nin lokasyonu Mycale (Samsun) dağları çevresinde bulunmaktadır (Strutz, 2013) ve Büyük Menderes Nehri’nin kıyısında bulunan kent Ege Denizi’ne komşu durumdadır (Gates, 2015). Kent iki defa kurulmuştur; fakat ilk Priene’de yaşayan kentlilere ve kentin yapısına dair günümüze gelen kaynaklar çok kısıtlıdır (Yaldız, 2002).

Milattan önce 350 yılında dönemin önemli komutanı Büyük İskender’in de yaptığı bağış ile tekrar kurulan kentin ekonomisinde tarım büyük ölçüde önemlidir (Lampros, 1969). Büyük İskender’den sonra Demetrios Poliorketes, Lisimahos, Seleukos İmparatorluğu ve Ptolemaios Krallığı’nın egemenliği altına giren kentin sınırları çevresinde birçok mücadele olmuş, kentin yapıları da bu dönemlerde hasar almıştır. Coğrafya biliminde yapılan çalışmalar Büyük İskender’in kente gelişinin ardından daha parlak bir hale gelmiştir. Milattan önce binlerde olgunlaşma sürecine giren Hellen kentleri milattan sonra 500’lerde yükselmeye devam etmiş hem siyasi hem de kültürel yönden zenginleşmiştir (Wycheley, 2011). Milattan önce 650 ile 545 yılları arasında Hellen kentlerindeki bu gelişmeler Ege bölgesinde bulunan Priene hem kültür hem de sanat bakımından önemli bir merkez haline gelmiştir (Akurgal, 2005).

Ege Bölgesi’ndeki kentler Roma Dönemi’nde Roma İmparatorluğu’nun egemenliğinde yaşamaya başlamıştır (Akurgal, 2005). Milattan önce ikinci yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun yönetimi altına giren kent, milattan önce 129 itibarıyla yeni kurulan Roma eyaleti olan Asya’ya bağlanmıştır (Kleopatra, 2016). Milattan sonra 900lerde Priene’nin tekrar önem kazandığı ve Sampson ismi ile anıldığı bildirilmektedir (Kleopatra, 2016). Roma İmparatorluğu’nun egemenliğine dek demokrasi ile yönetilen bir kent olduğu, milattan sonra üçüncü yüzyıla dek kendine ait paraları bastığı ifade edilmektedir (aktaran Aslan, 2019). Roma İmparatorluğu’nun kentin kalkınmasına verdiği desteğin kentin doğal konumunun önemi kaybetmesi ile bir avantaja dönüşmediği düşünülmektedir (Yaldız, 2002). Milattan önce yüz elli yılında Roma hakimiyetine giren kent, milattan sonra dört yüzlerde Bizans’ın egemenliği altına alınmıştır (Bozkurt, 2002). Bizansa bağlı olduğu dönemde Priene’nin bir psikoposluk noktası olduğu aktarılmaktadır (aktaran Bozkurt, 2002). Milattan önce birinci yüzyılda meydana gelen Mithridatis Savaşları şehrin ekonomik olarak çökmesinde etkili bir faktör olurken, Menderes Nehri’nin getirdiği alüvyonlar sebebiyle limanların da önemini kaybetmesiyle şehir küçülmüş ve milattan sonra yedinci yüzyılda Arap istilaları sebebiyle değeri giderek azalmıştır (Kleopatra, 2016). Kentte on üçüncü yüzyıldan sonra yeni bir yapı inşa edilmemiştir, suya erişimin kısıtları sebebiyle kentteki yaşamın son bulunduğu düşünülmektedir (İbci, 2017).



Priene’de çeşme (Tuna, Kentten imparatorluğa: Anadolu'nun eski yerleşim yerleri, 2002)

Priene Antik Kenti’nin mimari yapısını agora, stoalar, Athena Tapınağı, Zeus Tapınağı, Demeter Tapınağı, Tiyatro, Bouletarion, Prytaneion, Stadyum, evler, (Bozkurt, 2002) yukarı ve aşağı Gymnasion, Asklepios Tapınağı, Mısır Tanrıları Tapınağı, Büyük İskender’in evi ve Bizans döneminden kalan Piskoposluk kilisesi oluşturmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018). Antik dönemde yaşayan Miletoslu Hippodamos’un ilk kent plancısı olduğu varsayılmaktadır ve Priene’nin yakınındaki Miletos kentinin planını yapmıştır (Fidan, 2016). Priene Antik Kenti’nin planlanması da Hippodamos tarafından ızgara planı denen teknikle yapılmıştır (Wycherley, 2011). Akropol veya akropolis Yunan dilinde yüksekte konumlanmış kent manasına gelmektedir (Gates, 2015). Akropoller tepelerde bulunduğu için saldırılara karşı kolayca gözlem yapılabilen ve yükseklikleri sebebiyle düşmanların erişimi engellenebilmekteydi; bu sebeple savunma açısından stratejik bir öneme sahiptir (Wycherley, 2011). Bununla birlikte akropol kentin savunulmasını sağlayan bir kale olarak da tanımlanmakta ve içerisinde saray ve tapınaklar bulunmaktadır (Fidan, 2016). Kenti bulunduğu tepenin güneyinde yerleşimler oluşurken kuzeyindeki bölgenin dikliği sayesinde bir akropol meydana gelmiştir (Wycherley, 2011). 1885 ile 1889 yılları arasında Priene bölgesinde C. Humann, Th. Wiegand ve H. Schrader’in gerçekleştirdiği arkeolojik kazılar sonucunda “gıda pazarı” olarak isimlendirilen bir alan bulunmuştur (aktaran Mert, Priene’deki gıda pazarı, 2016). Bu pazarda kentin konumunda dolayı gelişen balıkçılığın etkisiyle deniz mahsulleri ön plana çıkmaktadır (Mert, Priene’deki gıda pazarı, 2016). Priene’nin konumlandığı coğrafyanın iklim yapısı ekonomi gibi mimariyi ve halkın yaşamını da etkilemiştir; evlerin yapımında güneşten faydalanabilme durumu göz önüne alınmıştır (Bozkurt, 2002). Priene Antik kentinin tiyatrosu ise günümüze en iyi şekilde ulaşmış antik tiyatrolardan biridir (Al-Sabbagh & Gorgees, 2019). Prienelilerin suyun kullanımı için tasarladıkları altyapıların çok gelişmiş olduğu söylenmektedir (Bozkurt, 2002). Priene Stadyumu’nda düzenlenen yarışmalar kentin antik dönemde gezginler için önemli bir uğrak noktası olmasını sağlamıştır (Seyhan, 2010).



Güneydoğudan şehrin merkezi (Wycherley, 2011)

Priene Antik Kenti'nin Doğa ile Etkileşimi

İklim, antik kentlerin kurulduğu bazı bölgelerde benzer koşullar gösterirken; Ege'de tabiat, kaynaklar ve iklim koşulları çok kısa mesafeler içerisinde değişmekte, her alanda üretilen besin çeşitlerinde farklılıklar görülmektedir (Mumford, 2007). Büyük Menderes Priene ve çevresini besleyen önemli su kaynaklarından biridir; nehrin ışıltılı görünümü sebebiyle geçmiş dönemlerde nehre ay tanrısı "Artemis'in Aynası" benzetmesi yapılmıştır (İmir, 2011).

Antik Çağ'ın büyük gezginlerinden biri olan Strabon, kitabında Menderes'in kıvrılarak akarak yönünün değişme eğiliminde olduğundan bahsetmiştir ve bunun sebebinin bölgedeki toprağın cinsi olabileceğini ileri sürmektedir. Alüvyon toplanmasıyla birlikte sellerin de denize toprak taşınmasıyla Priene'nin deniz kenarında bir kentten içte kalan bir kente dönüştüğünü söylemektedir (Strabon, 2000). Araştırmalar ışığında kent, Büyük Menderes'in getirdiği alüvyonlar sebebiyle ilk kurulduğu alandaki iki limanını da kaybetmiş (İmir, 2011) ve doğanın imkanlarından yararlanabileceği şu anki konumuna yerleşmiştir. Yeniden inşa edilen şehir Samsun (Mykale) dağlarının arasında oluşuyla olası saldırılara karşı daha güvenli bir yer olmuştur (Bozkurt, 2002). Yüksekteki yerleşimin savunmayı güçlendirmesinin yanı sıra bu konumlanma Priene halkını bataklıktan gelebilecek sivrisineklere ve taşınabilecek hastalıklara karşı da korumuştur (aktaran İbci, 2017).

Mimari ve doğa ilişkisini ele almada Priene evleri bir örnektir. Göçebe yaşam tarzında soğuk mevsimlerde mağara ve kovuklara sığınarak soğuktan korunmaya çalışan insan, kentlere yerleşip evlerde yaşamaya başlayınca ısınma ihtiyacını karşılamak için güneş ışınlarından faydalanmıştır. Priene'deki evlerin de konumlanması güneş ışınlarını iyi ölçüde alacak ve kış aylarında içinde yaşayanların ısınmasını sağlayacak şekilde organize edilmiştir (İbci, 2017). Eğimli bir bölgede kurulmuş olan Priene'de eğim sebebiyle bazı sokaklara ulaşım merdivenle sağlanmaktadır (İmir, 2011). Kentte gelişen imkanlar ile kentin içinde yaşayan kişiler artmaya başlamış; buna karşılık yeni evler yapılarak doğaya müdahale etmek yerine vatandaşları göçe yönlendirme seçeneği tercih edilmiştir (Kulözü & Özden, 2006).

Kentlerde tarım ürünlerinin gelişmesi ve ticaretinin yapılabilmesi tarımsal alanlar ve coğrafi şartlarla ilişkilidir. Priene kenti deniz ticaretinin geliştiği; bunun yanı sıra balıkçılığın önemli bir geçim kaynağı olduğu bir yerleşim olsa da tarımın gelişebileceği olanaklar mevcut olmadığı için belli tarım ürünleri ile ön plana çıkamamıştır (Bozkurt, 2002).

Antik dönemde suyun kullanımı hem günlük yaşam hem de ticaret için önem arz etmektedir. Suyun en iyi şekilde kullanılması, kirli ve temiz suyun yönetilmesi için teknikler geliştirilmesi gerekmiştir (Mert & Kuru, Priene nekropollerini, 2019). Hellen kentlerindeki mühendisler doğayı gözlemleyerek su teknolojilerini geliştirmek üzerine çalışmışlar ve kentlerin temizlik ve sağlık gibi ihtiyaçları yeterli suya erişimle karşılanabilmiştir (Ortloff & Crouch, 1998). Kentlere dağlardan su taşınması için çeşitli taşıma sistemleri kurulmaya başlanmıştır; Priene'deki arkeolojik bulgulara göre bölgede drenaj sistemleri kullanılmıştır (Ortloff & Crouch, 1998). Günümüzde Güllübağçe kasabasında bulunan Priene'nin çevresindeki dağlar aracılığı ile karstik kaynaklardan beslenen yapısı bölgeyi yerleşime elverişli bir hale getirmiştir; kurulan sistemlerle su, kentlilerin yaşadığı hanelere ve kamu binalarına aktarılmıştır (Ortloff & Crouch, 1998). Antik dönemde kalabalıklaşan bölgelerin temel ihtiyaçlar için suya talepleri de artmıştır, bu doğrultuda su temini için çeşitli teknolojiler geliştirilmiştir. Prieneliler sudan en iyi şekilde faydalanmaya çalışmıştır. Kurdukları depolama sistemi sayesinde suya erişime engel olacak bir durumda yedekte bir su deposuna sahip olmuşlardır. Tiyatronun üst kısmında kullanıldığı belirlenen arıtma sistemi ile doğal kaynak suları kullanıma hazır, temiz hale getirilmiştir (İbci, 2017). Kentin suya erişimini sağlayan sistemlerin dönemin teknolojisine göre çok iyi biçimde yapıldığı görülmektedir (İmir, 2011).

Depremler, kentleri önemli ölçüde etkileyen doğal afetlerden biridir. Tarihte iki kez kurulan Priene Antik Kenti'nin ikinci yerleşimindeki kamu binalarında yapılan tadilatlar göz önüne alındığında milattan önce 350 ile milattan sonra 12. yüzyıl arasındaki depremlerden etkilendiği söylenmektedir (Altunel, 1998). Priene'nin konumlandığı bölgede bulunan Büyük Menderes grabenin batısındaki depremler şehri etkilemiştir; milattan sonra on ikinci yüzyılda ve sonrasında süregelen bu depremler şehirdeki yapıların bir kısmının çökmesi ve kırılmasına neden olmuş; fakat şehir o dönemde önemini yitirmiş olduğu için bu yapılar onarılmamıştır (Altunel, 1998). Priene'de meydana gelen iki tip büyük depremin önemli hasarlara sebep olduğu ortaya konulmaktadır; Athena Tapınağı'nın sütunları sarsıntılar nedeniyle zarar görmüştür (Altunel, 1998). Geçmiş depremlerle ilgili araştırmaları arkeolojik alanların analiziyle yapan arkeosismoloji bilimi Priene'de meydana gelen depremlerin yıkılan duvarlar, kırılmış sütunlar gibi hasar verici etkilere sahip olduğunu göstermektedir (Altunel, 1998).

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

İnsan, dünya üzerinde tarih süresince farklı yaşam koşulları ile karşılaşmış; bu koşullara uyum sağlayabilmek için çözüm arayışına girmiş, çözümleri yine doğada bulmuştur. Doğaya adaptasyon süreçlerinde doğadan bir modelleme yapıldığı görülmektedir. Örneğin insanın yeryüzünde yaşayan hayvanlar gibi soğuktan korunmak için kalın bir kürkü yoktur; bu sebeple gerekli ısıyı sağlamak için hayvanların kürkleri kullanılmıştır. Bir diğer örnek ise evlerin yapılış biçimleridir. Yaşanacak yapılar hayvanların toprağa kazdıkları tüneller gibi toprakta temellerin kazılması ile oluşturulmuştur (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). Bereketli topraklar ve zengin pınarlar, ırmaklar, denizler insan topluluklarının ilgisini çekmiştir. Su kaynakları çevresinde şekillenen kültürler tarım ve sulamayı ilerletmek için büyük çabalar harcamış, doğal kaynakların yenilendiğini ve hayatta kalmalarını sağladıklarını gözlemledikten sonra yeni bir yerleşime taşınmak yerine olağan yerlerinde konaklamaya devam etmişlerdir (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). Araştırmalar, antik kentlerin genellikle doğaya karşı mücadele edemedikleri durumlarda yok olduğunu işaret etmektedir. Doğa insanın var oluşundan itibaren mekansal etkileşimlerinde belirleyici etmen olmuştur. Tarihleri boyunca salgın hastalıklar, su

kaynaklarından uzaklaşma, zararlı böceklerin istilaları, konum itibarıyla saldırılara açık olma, doğal afetler gibi durumlarla karşılaşan kentler bunlarla baş etme sürecinde yetersiz olduklarında çoğunlukla terk edilmişlerdir (Gates, 2015). İnsanlar yaşadığı yerleşim bölgelerini kendilerine uygun biçimde dönüştürmüşlerdir, kentlerde yaşamaya başlanması ile kent mekanına müdahalelerde bulunularak kentsel mekanlara özgü bir kentsel kimlik ortaya çıkarılmıştır (Can, 2003). Her bir kent kimliği birbirinden farklı, doğanın etkileri gözlemlenebilir biçimde var olmuştur. Priene kenti, antik dönemde önemli bir kentsel kimliğe sahip bir yerleşimdir. Nüfusu yoğun olmayan Priene, en sağlam şekilde kalmış (Swan, 2016) Geç Klasik Hellenistik kentlerdendir. Erozyon sebebiyle ırmaktan gelen toprakların birikimiyle kent batıya doğru kaymıştır (Gates, 2015). Priene tarihte iki kez kurulmuştur, 1800lü yılların sonunda başlayan kazılardan elde edilen bulgular ilk kurulan kentin tarihi hakkında kesin bilgiler sunmamaktadır (Kleopatra, 2016). İlk kentin taşınması ve sonrasında ikinci kentin de önemini yitirmesi hakkında genel görüş; Menderes'in getirdiği siltler sebebiyle şehrin kıyıda uzaklaşarak antik limanını kaybetmesi, ikinci kurulduğu bölgede de aynı sorunla karşılaşarak zaman içinde terk edilmiş olmasıdır. Pek çok araştırmada kentin tarih içinde var oluş süreci Menderes Nehri ile ilişkilendirilse de bu konuda farklı varsayımlar da ortaya konulmuştur. Bazı kaynaklara göre şehrin batıya doğru kurulmasının sebebinin milattan önce 350'lerde meydana gelen büyük bir depremin Priene'nin ilk kurulduğu bölgeyi tamamen yıkmış olması olduğu düşünülmektedir. Tarih boyunca Türkiye coğrafyasındaki pek çok önemli kent, doğal afetler yüzünden hasar görekerek terk edilmiştir (aktaran Altunel, 1998). Kentin deprem veya sel baskınları sonucu taşınmak zorunda kaldığı bilgileri yaygın olsa da kentin yerinin hiç değişmediği yönünde de görüşler vardır (Kleopatra, 2016). Başka bir görüşe göre ise ilk Priene'nin milattan önce 500'lerde sahilde olduğu ve yüz elli yıllık zaman dilimi içerisinde sekiz kilometre kıyıda uzaklaşmanın mümkün olmadığıdır (aktaran Altunel, 1998). Tüm araştırmaların ışığında, Priene'nin doğanın getirdiği olumlu ve olumsuz durumlar çevresinde bir kimlik kazandığı ve geleceğinin şekillendiği yaygın bir yorumdur.

Antik dönem kentlerinin, tüm gelişim aşamalarında doğayla etkileşim içinde olduğu aşikardır. Priene Antik kenti bu etkileşimin çeşitli boyutlarda analiz edilebildiği bir örnektir. Doğada bulunan suyun kullanımı iyi bir şekilde organize edilmiş ve halkın yaşamı kolaylaşmıştır. Kentte uzun yıllardır yönetilen kazılar sonucunda doğal su kaynaklarının çevresinde bulunan yerleşim alanında geliştirilmiş su sistemlerine rastlanmıştır (Orloff & Crouch, 1998). Kentin arkasını yasladığı sıradağlar doğal bir savunma sistemini meydana getirmiştir. Antik dönemde Ege'de kara yoluyla ulaşım zor olduğundan ötürü deniz taşımacılığı ve deniz ticareti ön planda olmuştur (Bozkurt, 2002). Kentin denize yakınlığı sayesinde çevre kentlerle yaptığı ticaret artmış, ekonomi iyi bir duruma gelmiştir. Yaşadığımız dönemden yüzlerce yıl öncesinde ulaşım imkanlarının çok kısıtlı olması sebebiyle Antik dönemlerde kurulan liman kentleri ile iç bölgeler arasında ulaşımın kolay gerçekleştirilebiliyorsa bu, kenti daha avantajlı bir konuma getirmiştir (Fidan, 2016).

Antik kentlerdeki yerleşimler son bulsa da bu alanlar geçmiş bugüne taşıyarak canlı kalmaya devam etmektedir. Doğanın kentler üzerindeki etkisi ise sadece antik periyotta kalmayarak günümüzde de devam etmektedir. Priene'nin 2015 kazı raporlarına göre arkeolojik alanda bulunan elliye yakın ağaç antik mekan üzerinde tahribatlara sebep olmaktadır (Mert & İslam Akat, 2015 yılı Priene kazıları, 2016). Orta Çağ, Yeni Çağ ve Yakın Çağ'da kurulan kentlerin konumlarında, gelişme faktörlerinde ve insan yaşamında doğa önemli bir rol oynamaktadır. Kent, doğa ve insan ilişkisinin mimarideki bir örneği on sekizinci yüzyılda yaşayan mimar Étienne-Louis Boullée tarafından 1793 yılında tasarlanan doğa ve akıl tapınağı projesidir. Bu projede kişi yarısında aklın yarısında ise doğanın tasvir edildiği bir kürede yer alacak, kürenin doğa kısmı toprağın kazılması ile elde edilecektir; bu proje kağıt üzerinde kalmış olsa bile doğanın Yakın Çağ mimarisine ilham verdiği görülmektedir (Sennett, 2018). Günümüzde ise ulaşım araçları kentin içinde ve kentler arasında antik dönemlerde kullanılan ulaşım araçlarına göre çok daha hızlı bir mekânsal hareketlilik sağlamaktadır (Sennett, 2018). Bununla birlikte antik çağda

doğanın sağladığı imkanlar ile icat edilen basit araçların insan eliyle binlerce yıl içinde geliştirilmesiyle bugünün şartlarına ulaşılmıştır.

Bilimin ilerleyişiyle birlikte insan doğaya hükmeder konuma gelmiştir; örneğin doğada karşılaşılan hayvanların evcilleştirilmesinin ardından bazı hayvanların insanın taşıyabildiğinden daha fazla yük taşıyabildiği fark edilmiş ve durumdan faydalanılarak işler daha hızlı, daha az enerji harcayarak yapılmaya başlanmıştır; fakat bu durumun sınırlarının olmayışı pek çok sorunu beraberinde getirmiştir (Childe, Kendini yaratan insan, 2001). Zengin doğal kaynakların verimsiz kullanılması, kentleşmenin ve sanayileşmenin yoğunlaşmasıyla doğaya verilen zarar artarken bu zararın insan hayatına etkileri görülmeye başlanmış ve kentlerin doğayla uyum ekseninde sürdürülebilir bir konuma gelmesi için çeşitli çalışmalara adım atılmıştır. Priene 1600'lü yıllardan günümüze değin hakkında araştırmaların ve çalışmaların devam ettiği bir arkeolojik miras niteliğindedir (Mert & Kuru, Priene nekropollerini, 2019). Kent üzerine yapılan araştırmalar antik çağdaki kent ve doğa etkileşimini bilimsel açıdan destekleyecek verilere ve yorumlamalara ışık tutmaktadır. Çalışmada; kentin siyasi, ekonomik, kültürel, mimari özelliklerini belirleyen faktörlerin doğayla pek çok yönden bağlantılı olduğu ortaya konulmuştur. Bu çalışma sayesinde antik kentler üzerine yapılacak analizler doğa faktörü göz önüne alarak geliştirilebilir; Priene Antik Kenti'nin yapısı, kent ve doğa etkileşimi değerlendirmeleri ışığında detaylı bir şekilde ele alınabilir.

Kaynakça

- Akurgal, E. (2005). *Anadolu kültür tarihi*. Ankara: Tübitak.
- Al-Sabbagh, H., & Gorgees, M. (2019). The spatial organization of Ancient Greece cities, case study: Priene City from Hellenistic period (third century BC). *IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering*, 5, s. içinde 1-10. IOP Publishing. doi:10.1088/1757-899X/603/5/052011
- Altunel, E. (1998). Evidence for damaging historical earthquakes at Priene, Western Turkey. *Turkish Journal of Earth Sciences*, 25-35.
- Aslan, N. (2019). Roma dönemi konut mimarisinde avlu kullanımı ve kültürel kimlik ilişkisi: Ephesos, Priene, Aphrodisias, Kremna, Sia, Zeugma örnekleri ışığında. *Yüksek lisans tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Bozkurt, G. (2002). Antik Priene Kenti konut mimarisinde açık ve kapalı mekan ilişkilerinin özellikleri. *Yüksek lisans tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Brückner, H. (2019). Rapid delta growth in historical times at Ephesus and Miletus—the examples of the Küçük and the Büyük Menderes Rivers. C. Kuzucuoğlu, A. Çiner, & N. Kazancı (Dü) içinde, *Landscapes and landforms of Turkey* (s. 293-306). Springer.
- Can, A. (2003). Antik kent ile bu mekanı üreten toplumun değerler sistemi arasındaki ilişkinin incelenmesi ve Atina Örneği. *Doktora tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Childe, G. (1994). *Toplumsal evrim*. (C. Balcı, Çev.) İstanbul: Alan Yayıncılık.
- (2001). *Kendini yaratan insan*. (F. Ofluoğlu, Çev.) İstanbul: Varlık Yayınları.

- Fidan, A. (2016). Antik liman kentlerindeki sosyal ve düşünsel yaşam üzerinde deniz ticaretinin etkisi, Tieion / Teion Antik Kenti üzerine bir inceleme Karadeniz'in Efes'i Teion! *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, 84-101.
- Gates, C. (2015). *Antik kentler: Antik Yakınoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da kentsel yaşamın arkeolojisi*. (B. Cezar, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- İbci, R. O. (2017). *Priene Antik Kenti*. Arkeopolis: <http://arkeopolis.com/priene-antik-kenti/> adresinden alındı
- İmir, Ç. (2011). Belgeselcinin gözüyle, denizi özleyen iki kent: Priene ve Milet. *Bütün Dünya*, 111-118.
- Kleopatra, F. (2016). *Priene (Antiquity)*. Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor: <http://www.ehw.gr/asiaminor/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmald=9512> adresinden alındı
- Kulözü, N., & Özden, M. A. (2006). Transformation of house-typology in the Ancient Priene City . *Çanakkale Kentsel Yeşil Alanların Geliştirilmesine Yönelik Eylem Planı Projesi; içinde*, (s. 643-653).
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2018). *Priene Arkeolojik Alanı Aydın* . Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü: <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-210803/priene-arkeolojik-alani-aydin-2018.html> adresinden alındı
- Lampros, S. (1969). *Greece - The Hellenistic Age*. Ohio: Lorenz Educational Press.
- Mert, İ. H. (2016). Priene'deki gıda pazarı. *OLBA Dergisi*, s. 365-418.
- Mert, İ. H., & İslam Akat, H. (2016). 2015 yılı Priene kazıları. *38. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu içinde* (s. 99-120). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı; Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Mert, İ. H., & Kuru, B. (2019). Priene nekropollerini. *Nekropol ve peyzaj: uygulamalar, yaklaşımlar ve öneriler çalışmayı içinde* (s. 145-164). Bursa: Nilüfer Belediyesi.
- Mumford, L. (2007). *Tarih boyunca kent: kökenleri, geçirdiği dönüşümler ve geleceği*. (G. Koca, & T. Tosun, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ortloff, C. R., & Crouch, D. P. (1998). Hydraulic analysis of a self-cleaning drainage outlet at the hellenistic city of Priene. *Journal of Archaeological Science*(25), 1211-1220.
- Sennett, R. (2018). *Ten ve taş: batı uygarlığında beden ve şehir*. (T. Birkan, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Sevin, V. (2001). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası 1. cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- (2003). *Başlangıçtan Perslere kadar Anadolu arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Seyhan, B. (2010). Antik Çağda Küçük Asya'da festivaller ve panayırılar. *I. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi içinde*, (s. 90-104). Nevşehir.

- Strabon. (2000). *Antik Anadolu coğrafyası (Kitap: XII, XIII, XIV)*. (A. Pekman, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Strutz, R. J. (2013). Turkey Aegean Coast - Priene, Miletus and Didyma.
- Swan, S. (2016). *Eyewitness travel Turkey*. London: Dorling Kindersley.
- Tuna, C. (2000). *Mağaradan kente Anadolu'nun eski yerleşim yerleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- (2002). *Kentten imparatorluğa: Anadolu'nun eski yerleşim yerleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wycherley, R. E. (2011). *Antik Çağda kentler nasıl kuruldu?*. (N. Nirven, & N. Başgelen, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yaldız, M. (2002). Güneşin ve suların ülkesi Milet Didim Priene. Milet Yayınları.
<https://books.google.com.tr/books?id=v9eVDwAAQBAJ&hl=tr> adresinden alındı